

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“

БЛАГОЕВГРАД

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „ФИЛОСОФИЯ“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация на тема:

**ЕКЗИСТЕНЦИАЛНО-ХУМАНИСТИЧНАТА
АНТРОПОЛОГИЯ ВЪВ ФИЛОСОФИЯТА НА НИКОЛАЙ БЕРДЯЕВ**

за присъждане на образователна и научна степен „ДОКТОР“

Професионално направление: 2.3. Философия

Научна специалност: История на философията

Докторант: ДИМИТЪР ГЕОРГИЕВ НАЧЕВ

Научен ръководител: гл. ас. д-р Гергана Попова

Благоевград

2017

Дисертационният труд е обсъден и одобрен за защита на заседание на Катедра "Философия" към Философски Факултет на Югозападен Университет "Неофит Рилски", Благоевград, проведено на 30.10.2017 г.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 13.03.2018 г. от 11 ч. в зала №412 на УК1 на Югозападен Университет "Неофит Рилски", Благоевград пред жури в състав:

Научно жури:

Проф. дфн Валентин Канавров

Проф. д-р Иван Камбуров

Проф. дфн Нина Димитрова

Доц. д-р Георги Донеv

Доц. д-р Татяна Батулева

I. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Увод

Първа глава. Принадлежността на Николай Бердяев към философската традиция и по-важни влияния при формиране на екзистенциално-хуманистичните идеи в неговото религиозно-философско учение

- 1.1. Екзистенциалната философия и Бердяев
- 1.2. Руската хуманистична традиция
- 1.3. Проблемът за обективацията
- 1.4. Диалектиката на хуманизма, силната личност и творчеството

Втора глава. Основни аспекти на религиозно-хуманистичната антропология на Николай Бердяев

- 2.1. Хуманизмът и борбата за човешко достойнство
- 2.2. Бердяев и диалектиката на хуманизма
- 2.3. Хуманистичният персонализъм на Бердяев
- 2.4. Хуманистични аспекти на християнския модернизъм на Бердяев

Трета глава. Свободата на човека като знак за неговото висше достойнство и творческа същност

- 3.1. Корени на човешката свобода. Меоничната свобода
- 3.2. Свобода и обективация. Човешката история
 - 3.2.1. Обективацията и оковите на обществото
 - 3.2.2. Технизацията на живота
 - 3.2.3. Три модуса на човешко съществуване – господар, роб и свободен
 - 3.2.4. Църквата на Петър – обективация на религиозния живот

3.3. Благодат и свобода

3.3.1. Човешка и божествена свобода

3.3.2. Изкуплението

3.4. Човешката екзистенция и свободата

Четвърта глава. Екзистенциално-хуманистичният смисъл на творчеството

4.1. Онтологични и антропологични перспективи към творчеството

4.1.1. Свободата и творческото дръзновение

4.1.2. Творчество и битие

4.2. Божественост и демоничност на творчеството

4.3. Творчеството в света

4.4. Третият Завет – епоха на творчеството

4.5. Творчество и нравственост

4.5.1. Епоха на новия морал

4.5.2. Творчество и аскеза. Дръзновение и послушание

4.6. Познание и творчество

Заклучение

Използвана литература

II. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Актуалност и значимост на изследването

Русия, както и цяла съвременна Европа, отново се намира на кръстопът. Възможни са различни алтернативни развития, които по своята същност съвсем не са нови. При това в общественото съзнание твърдо се е вкоренила мисълта за творческото разкрепостяване на силите на човечеството в защита на човешката личност като безусловна ценност на чисто историческото битие.

Хуманистическата традиция отдавна присъства в руската култура и руското културно наследство. Днес може би повече от всякога трябва да приемем за важно да актуализираме това наистина безценно наследство, да се постареем да обогатим ежедневието на хуманните идеи на великите руски творци, чиито имена историята не е изпратила в забвение, а ги е наредила наравно със световно известни личности.

Нерядко можем да чуем или прочетем, че хуманизмът е явление на западно-либералната култура и индивидуалният либерализъм е чужд на руските традиции, където преимущество има колективното съзнание. Но на това може да възразим, че руската национална традиция не е непременно непроменлива. Истинската традиция малко или много е динамична, дори в обществата управлявани от консерватори и усърдно проповядващи изолационизъм. Русия през цялото си историческо съществуване е била въввлечена в световния исторически процес, стареейки се активно да въздейства на него, но и самата тя е била обект на въздействие както политическо, така и културно. Затова една от целите на този дисертационен труд е да покаже, че в руската култура темата за свободата и достойнството на човека в никакъв случай не е периферна и маргинална тема. Напротив в определена епоха, това е една от основните теми и нейните интерпретации с интелектуалната си значимост и

оригиналност могат да съперничат на най-известните образци, развиващи се в руслото на световните хуманистически традиции. Друг е въпросът, че в самата Русия хуманистичните идеи не винаги са били добре посрещани.

При изследване на руската философия от края на 19. и началото на 20 в. неизменно се подчертава въпросът за религиозния ѝ характер. Всъщност не винаги правомерно се изтъква тази нейна особеност, тълкувана в перспективата на едва ли не безвъзвратно завръщане към каноничното православие. Изучаването на философията на Николай Бердяев в този смисъл не прави изключение. Повечето изследователи не наблягат достатъчно върху неговото хуманистично, и либерално по същество, учение, което се опитва да обнови християнството, като актуализира антропоцентристките му и персоналистки аспекти и така своеобразно да го „очовечи”, приближавайки религиозните идеи и ценности към нуждите на светското общество. А всъщност при повечето от представителите на руската религиозна философия на границата на вековете, но и особено при Бердяев, явно присъства хуманистичният елемент, тенденцията да се разглежда човека в рамката на придаденото му от религията християнско достойнство като на образ и подобие Божие, но като се акцентира най-вече върху неговата свобода и творческа същност.

Тези мотиви влизат в синхрон с развитието на западноевропейската философия от края на 19. и началото на 20. век. По това време в Западна Европа се създават и налагат антирационални и антипозитивистични течения, които привилегироваха неповторимата личност, ирационалната воля, „преоценката на всички ценности“, интуицията, или несъзнателните аспекти на човешката индивидуалност. Увеличава се песимизмът по отношение на съдбата на европейската култура. Тези мисловни нагласи са свързани с краха на вярата в позитивния прогрес, в разума и науката. Рационализмът, гносеологичните занимания биват заменени от интереса към уникалната личност и нейните преживявания. Това на свой ред води

до създаване на различни хуманистични направления. Освен светския хуманизъм се утвърждава и набира многобройни привърженици и своеобразен религиозен хуманизъм. Хуманистичните мотиви все по-явно проникват в религията, за което свидетелства както неотомизмът, така и руският духовен ренесанс в периода от средата на 19. и началото на 20. в.

През този период духовната ситуация в Русия е белязана с множество спорове по различни социални и интелектуални теми. Набират сила руските социалисти, които водят ожесточен спор за перспективите за историческото развитие на Русия. Наред с това традиционната критика на Запада бива съчетана с широко проникване в руската действителност на хуманистични и либерални идеи. Като резултат на петровската модернизация Русия все повече се приближава към Запада, което не пречи определени народнически течения да призовават Русия да се дистанцира от него: от отвлечените начала на западната култура, от нейното трансценденталистско-субективно направление на мислене, олицетворявано от Декарт и Кант. С други думи, Русия за пореден път в своята история се намира на исторически и духовен кръстопът.

Тези процеси могат да бъдат ясно проследени и в двойственото отношение в Русия към църквата и религията като цяло. От една страна, при интелигенцията, разочарована от позитивизма и нихилизма, се усеща необходимост от религиозен опит. От друга страна същата тази интелигенция трудно приема официозността на Църквата, нейният консервативен догматизъм. Затова основите и спецификата на религиозно-философския модернизъм в Русия могат да се търсят в опита на разкрепостения човешки разум да примири идеята за авторитета на Откровението с идеята за онтологично-суверенната творческа личност; духовната традиция с новаторството, да преведе на съвременен език основните положения на християнската догматика. В този план, трябва да се подчертае, че Николай Бердяев не е сам в своята хуманистична ориентация, а неговата философия

се намира в съответствие с нагласата на много от мислителите от така наречения „Сребърен век“, които дават съвсем нова интерпретация на ролята и значението на християнството в живота на обществото, както и върху фундаментални въпроси на човешкото съществуване. Тази тяхна нагласа е насочена към едно либерално-хуманистично обновление на догмите на историческото християнство, което наред с всичко в Русия е превърнато в елемент на държавната идеология и в един от задвижващите ремъци на държавната машина. Николай Бердяев и други мислители от края на 19. и началото на 20. век предлагат един нов неканонически философско-религиозен поглед към човека и мястото му в света, отразяващ опита за модернизиране на християнството и доближаването му към сменящите се реалности на обществения живот в Русия по това време.

В този смисъл философията на Бердяев е явление на епохата, когато догматът престава да се възприема като неподлежащ на усъмняване и интерпретация обект на ирационална вяра, а като обект едновременно на интелектуално осмисляне и екзистенциално преживяване.

Това е актуално сега, когато религията претендира да запълни идейния вакуум, образувал се при дългото отърсване от комунистическите принципи. За хуманистическите ценности в световната култура е важно да напомним, че религиозната нетърпимост и то с не малка вероятност може да стане печален фактор в съвременния живот, не само в България или Европа, но и в целия глобализиран свят. Наред с това лишаването на човека от метафизичен хоризонт в съвременността също крие немалки рискове, а това е проблем на който екзистенциалният хуманизъм на Бердяев определено дава възможни решения.

2. Съвременно състояние на проблема и по-важни изследвания

Тук трябва да се наблегне върху факта, че философията на Бердяев се явява своеобразен резултат от развитието на руската философия.

Характерните черти на неговото творчество са следствие от опита за синтез между философия и религия, чийто императив представлява признанието за ценността на личността, нейният вътрешен свят, духовната и социална свобода като естествено необходимо условие за творческата реализация на всеки индивид. Затова в прегледа както на съвременните, така и на основните класически изследвания върху философско-религиозното творчество на Бердяев трябва да се отбележат и работи, в които се тематизира руската философия от края на 19. и началото на 20. век с нейните специфични особености като цяло, съществените черти в творчеството на най-ярките руски мислители по това време, религиозните визии, културологичните и антропологични концепции на философите от така наречения „Сребърен век“. В подобен план за представената тема основно значение имат изследванията, разкриващи хуманистичните аспекти на философските възгледи на Николай Бердяев в контекста на руската философия от началото на 20. век, характеризираща се до голяма степен с опитите за обновяване на християнството, за синтез на религиозните и философски интерпретации върху човека, неговото пребиваване в света, границите на свободата му и способността му за творчество.

Тази перспектива най-пълно е развита в работите на Валерий Кувакин: *Религиозная философия в России: Начало XX века, Философия Вл. Соловьева, и Твой рай и ад. Человечность и бесчеловечность человека (Философия, психология и стиль мышления гуманизма)*. Тези произведения са посветени както на цялостното изложение на хуманистичните идеи, така и конкретно на присъствието на тези идеи в руската религиозна философия, разглеждана от Кувакин като философско обосноваване на свободата и творчеството през призмата на християнския светоглед. В този контекст Кувакин анализира и главните теми и проблеми в работите на Николай Бердяев, а именно: неговата хуманистична интерпретация на

християнската философия, размислите му върху философската история, човека като феномен, проблема за злото, смисъла на историята и историческата съдба на Русия. Кувакин проследява значимата следа, оставена от Бердяев в областите на философия на историята, философската антропология и историята на хуманизма.

Значимостта на творчеството на Бердяев за обогатяване на философската хуманистична традиция се подчертава в работата на Г. Гивишвили – *Феномен гуманизма*, която представя Бердяевата философия като исторически феномен и революция на руската философия. За да аргументира тази своя теза Гивишвили се спира върху културологическите възгледи на Бердяев, оригиналността на концепцията му за свободата в изкуството, съчетана обаче с размишленията за съблазънта, скрита в творческите пориви и ценностите на висшите достижения на човешкия дух.

Друг автор, Сергей Титаренко в книгата си *Н.А. Бердяев. Отечественная философия* на свой ред акцентира върху антропоцентризма на Бердяевата философия. Той извежда от трудовете на Бердяев основополагащата теза, че човекът със своя свободен дух, постигащ основни културни достижения и исторически закономерности, се явява главния световен субект и тайната на света.

Освен работите от последните десетилетия тук трябва да се споменат някои класически изследвания върху творчеството на Бердяев, които имат важна роля за предложения дисертационен труд. Такива са произведенията на големия руски религиозен мислител и деец Василий Зенковский (1881 – 1962): *Русские мыслители и Европа*, *История русской философии* и *Основи на християнската философия*, в които творчеството на Бердяев се разбира чрез общ поглед върху съдбата на европейската християнска култура в края на 19. и началото на 20. век. В тези трудове, създадени между 20-те и 40-те години на 20. век, се съдържа специфичен разбор на етическите

възгледи на Бердяев, акцентира се върху синтеза на хуманистичните и религиозни ценности в неговата интерпретация на „новото религиозно съзнание“, както е известен този опит за модернизирание на християнството в Русия от първата половина на 20. век. Зенковски разглежда философията на Бердяев в християнски аспект и отбелязва оригиналността на неговите философски визии, стремежа му творчески да преосмисли догмата. Наред с това той поставя Бердяев в общоевропейски философски контекст като прави паралели между неговото творчество и това на испанския автор Мигел де Унамуно, подчертавайки сходството между двамата мислители от гледна точка на тяхната идея за кризата на духовността като причина за европейската криза в културата и обществото като цяло.

Работата на Григорий Петрович Георгиевски (1866 - 1948) – *Завет треподобного Сергия* също има голямо значение за представената дисертация. В нея Бердяевият хуманистичен светоглед е интерпретиран чрез религиозното разбиране на феномена на властта и неговото проявление в историческата действителност.

Други творби, макар и да не дават цялостна характеристика на екзистенциално-хуманистичната философия на Бердяев, съдържат ценни обобщения върху различни нейни аспекти. Към тези работи спада книгата на Николай Трубецкой *Европа и человечество*, в която е проведено сравнение на философските идеи на Владимир Соловьев и на Николай Бердяев, като се акцентира върху техния антропоцентризъм, етическа насоченост и недогматично възприятие на християнството с ясно изразен хуманистичен подтекст.

В България през последните около три десетилетия е направен опит да се запълни почти половинвековната липса на тематизации върху руската религиозна философия и по-конкретно върху творчеството на Бердяев. На първо място още в началото и средата на 90-те години на XX век са издадени по-важните трудове на Бердяев. Под редакцията на проф.

Исак Паси в Университетско издателство "Св. Климент Охридски" излизат: *За робството и свободата на човека* (1992), *Мирогледът на Достоевски* (1992), *Предназначението на човека* (1994), *Смисълът на творчеството* (1994), *Философия на свободата* (1996). В издателство „Христо Ботев“ са публикувани: *Самопознанието* (1993), *Извори и смисъл на руския комунизъм* (1994), *Смисълът на историята* (1994). Издателство „Гал-ико“ издава *Ерос и личност* (1992), а „Прозорец“ – *Философия на неравенството* (1995). От 2002 година издателство „Захарий Стоянов“ започва публикуването на почти пълно шестомно издание на съчиненията на Николай Бердяев, чийто последен шести том излиза през 2007 година.

На второ място през последните десетилетия се появяват различни изследвания както върху руската философия, така и конкретно върху Бердяев. С оглед на изследваната тема сред тях заслужават внимание трудовете на Исак Паси – *Николай Бердяев. Опит за философски портрет* и *Персоналистическата философия на Николай Бердяев*, на Нина Димитрова – *Пророците на бесовете. Смисъл и вяра в руската религиозна философия*, *Утопия и есхатология в руския Сребърен век*, на Пламен Панайотов *Руски религиозни мислители*; на Любомир Христов, с чието име се свързва издаването на двутомната антология *Руският религиозен ренесанс на XIX век*, както и изследванията *Руският логос* и *Руският XIX век – между вярата и неверието*, на Константин Нушев – *Религиозните измерения на духовността в християнската философия на Николай Бердяев*, *Християнската религия и езотеричната традиция в религиозната философия на Николай Бердяев* и *Християнски идеи за свободата на човека и нравствения избор според представителите на Руската религиозна философия (Ф. Достоевски, Н. Бердяев и Б. Вишеславцев)*.

Все пак въпреки огромната значимост на тези трудове за рецепцията и изследването на религиозната философия на Николай Бердяев, може да

обобщим че повечето от тях подчертават руската специфика на неговото философстване, без да засягат значимостта и мястото на неговия екзистенциален хуманизъм в западноевропейската философска традиция.

Като цяло това е общ проблем на тематизациите върху Бердяев. С редки изключения, повечето изследвания върху Бердяев не се фокусират върху темата за неговия хуманизъм и интерпретацията на творчеството му в контекста на западните хуманистични идеи. Основно внимание се отделя на особеностите му като християнски мислител, като представител именно на религиозния ренесанс в Русия в началото на 20. век. Хуманистичният аспект на неговия религиозен модернизъм рядко се тематизира до голяма степен поради амбивалентното третиране на това понятие от самия Бердяев и радикалната му критика спрямо хуманизма в епохата на Просвещението.

3. Обект, предмет и основна теза на дисертационното изследване

Изследването тръгва от изходната точка, че Николай Бердяев свързва творчески руската православна християнска мисъл с новите социално-етически мотиви на европейския модерен хуманизъм; екзистенциалистките теми за свободата, избора и себесътворяването с християнската духовност и антропологичната проблематика на Богочовечеството, за да създаде една модерна религиозно-екзистенциална визия за човека. Заради задълбочеността и мащабността на своята религиозна философия Николай Бердяев е признат за един от най-ярките и изявени руски мислители и философи на 20-ти век, но също така е считан и за характерен представител на християнския екзистенциализъм в перспективите на европейската философска традиция. Търсенето на познание от човека за общение и единение с Бога при него се превръща в по-широк повик за търсене на една нова духовност, за ново религиозно съзнание, което да

изразява творческите заложби на човека и което обхваща дълбочинната и екзистенциалната пълнота на личното съществуване.

В подобна перспектива обект на изследването се явява този специфичен светоглед на Николай Бердяев, представен в множество негови трудове; рефлексите на Бердяев върху значими религиозни и философски въпроси и понятия, организирани около проблематиката за: личността, свободата, творчеството, обективацията, отношението индивид-общество, връзката между човек и Бог. Предмет на изследването се явява хуманистичният аспект на неговата интерпретация на подобни фундаментални философски проблеми в контекста на общата религиозна насоченост на размишленията му. Наред с това предмет на дисертацията е спецификата на религиозния модернизъм на Бердяев и стремежът му да изведе нуждата от християнско възраждане въз основа на актуализиране на хуманистичните аспекти на християнското учение за сметка на неговата социална и историческа страна. В този смисъл екзистенциалният хуманизъм на Бердяев ще се разгледа в перспективата на темите за уникалността и достойнството на личността, свободата и творчеството на човека.

Основна теза на изследването е, че във всички свои аспекти философско-религиозното учение на Бердяев представлява защита и апология на човека, на уникалността на човешката личност, на нейното достойнство, свобода и творчески сили. Въпреки критиката, която самият Бердяев отправя към хуманизма, неговото философско-религиозно учение е в най-висша степен хуманистично, доколкото въздига човек до висините на Бога. Това става възможно най-вече чрез въвеждането на понятието меонична свобода, която стои в основата на човека и над която дори Бог няма власт, чрез тезата за участието на човека в Божествения живот, както и чрез апологията на творчеството на човека като аналог на Божественото творчество. В подобен контекст критиката на хуманизма от страна на

Бердяев се разглежда като критика на една повърхностна визия за човека, представена от светския хуманизъм, противопоставена на дълбокия екзистенциален хуманизъм на Бердяевата философия, акцентиращ върху потенциала на човека като свободно, творческо, духовно същество.

4. Цел и задачи на изследването

В рамките на така формулираната проблемна област основна цел на изследването е да докаже хуманистичния характер на философско-религиозното учение на Бердяев, фокусирайки се върху неговата екзистенциална антропология, конструирана на базата на темите за свободата, творчеството и достойнството на човека и да покаже спецификата и мястото на тази хуманистично-екзистенциална антропология в контекста на хуманистичната традиция, както и да представи значимостта и оригиналността на неговите философско-религиозни рефлексии върху човека на фона на съвременните му философски концепции.

С оглед на тази основна цел могат да бъдат формулирани следните задачи на изследването:

1. Да представи същността и спецификата на Бердяевия религиозен модернизъм в контекста на преломната за Русия историческа епоха от края на 19. и началото на 20. век като се спре както върху влиянията, които значими западни и руски мислители оказват върху неговото творчество, така и върху близостта и разликите между техните идеи и тези на Бердяев.

2. Да покаже особеностите на Бердяевата критика на хуманизма, разглеждан от него в диалектичен план и да представи екзистенциалната визия за човека, която Бердяев издига в противовес на опростения възглед за човека на светския хуманизъм. Подобна задача предполага кратък преглед на традицията на хуманизма, на перспективата на възприятие на

тази традиция от страна на самия Бердяев, както и на развитието на хуманистичните възгледи в съвременността.

3. Важно място в изследването има задачата за изследване на същността на човешката свобода във философско-религиозното творчество на Бердяев. Доколкото свободата се полага от Бердяев в основата на човека и съответно се превръща в център на неговата екзистенциално-хуманистична антропология, изследването си поставя задачите да анализира добитийната меонична свобода с нейната негативна диалектика, релацията свобода-обективация, както и специфичната интерпретация на фундаменталния за християнството проблем за отношението между свободата и Божията благодат.

4. Да се анализира другия ключов аспект на екзистенциално-хуманистичната антропология на Бердяев – а именно проблемът за човешкото творчество. Във връзка с изпълнението на тази задача дисертационния труд ще разгледа възгледа на Бердяев за битийното човешко творчество, отношението между Божественото и човешко творчество, идеята за основаната върху творчеството човешка нравственост и настъпването на епохата на новия творчески морал.

5. Хронологични рамки на изследването

Дисертационния труд обхваща периода на творчеството на Николай Бердяев от времето на неговото излизане от „легалния марксизъм“ и обръщането му към религиозната проблематика във философията. Това е периода от 1902 г. – от момента на излизането на сборника „Проблемите на идеализма“, което се смята на повратна точка на идейната преориентация на философа Н. Бердяев – до 40-те години на 20. век.

6. Основни източници на изследването

Библиографията включва 129 източника, които могат да бъдат разделени на две основни групи:

1. Първични източници на дисертационния труд се явяват творбите на Николай Бердяев, в които се разгръщат хуманистичните елементи на неговото творчество.

2. Вторични източници, които включват коментарна литература върху творчеството на Николай Бердяев. Тази коментарна литература от своя страна може да бъде разграничена на съвременни критически произведения върху Бердяев и на ранни трудове, посветени на възгледите на Бердяев. Тук трябва да се направи уточнението, че изследването се е опитвало да проследи българските източници, посветени на Бердяев, публикувани основно през последните около три десетилетия.

3. Използвани са и източници, които включват произведенията на автори, развиващи сходни идеи на тези на Бердяев, както и текстове на съвременни хуманисти. Това е от продиктувано от стремежа да се покаже оригиналността на Бердяевото учение в сравнителен план, както и да се представи спецификата и дълбочината на Бердяевия хуманизъм чрез прокарването на паралели между него и хуманистите на 20. век.

7. Методология на изследването

Дисертацията прилага преди всичко метод на историко-философски анализ на трудовете на Николай Бердяев и херменевтичен подход, предполагащ полагането на неговите философско-религиозни рефлексии в контекста на развитието както на руската философия от края на 19. и началото на 20 в., така и на съвременните му западни философски концепции от този период. Изследването използва още метода на сравнителен анализ на понятията и концептуализациите на Бердяев с тези на други мислители, разработващи сходна проблематика. Извършва се

също систематичен анализ на основните вторични критически трудове върху творчеството на Николай Бердяев.

III. СТРУКТУРА, ОБЕМ И СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Структура и обем на дисертацията

Дисертацията е в обем 172 стандартни машинописни страници и е структурирана в увод, четири глави, заключение и използвана литература.

2. Кратко съдържание на дисертацията

Първа глава разглежда принадлежността на Бердяев както към западно-европейската философска традиция, така и към хуманистичната руска религиозна мисъл. Тук изложението прокарва тезата, че Бердяев е едновременно изключително ерудиран, но и оригинален мислител, който е повлиян от – но и сам оказва влияние на – мощни философски течения като екзистенциализма и персонализма. Наред с това неговото учение е част от традицията на руската православна традиция и в този план то търпи въздействието на много значими руски автори, но и в най-голяма степен допринася за развитието на руската философия.

Първият параграф от главата е посветен на вписаността на Бердяев в европейската философска традиция, темите и мотивите, които черпи от нея, както и отпечатъкът, който неговите идеи оставят върху съвременното философстване. Често в своите работи Бердяев се самоопределя като екзистенциален философ, като по същия начин той е определен и от повечето значими историци на екзистенциализма, причисляващи го към това философско течение. Затова доколкото настоящето изследване е фокусирано именно върху екзистенциално-хуманистичния характер на антропологията на Бердяев, в този параграф е представен кратък преглед на основните теми и идеи на екзистенциалната философия, които биват съпоставени с тези на Бердяев. Разгледани са мотивите за уникалността на

човешкото съществуване, за свободата, избора и себесътворяването, за отношението между екзистенцията и предметния свят при значими представители на екзистенциализма и персонализма. По-нататък биват анализирани интерпретациите на Бердяев на тези фундаментални за екзистенциализма мотиви, като бива подчертано сходството на неговата концептуална тематика и философски подход с актуалната в съвременността му екзистенциална и персоналистична философия. В подобен контекст антропологията на Бердяев е определена като израз на един екзистенциално-хуманистичен светоглед.

Вторият параграф от главата проследява проблемите, които Бердяев наследява от руската религиозна философия и на които неговото учение дава своите отговори. Тук са представени тезите на някои значими руски творци, от които Бердяев е силно привлечен и с чиито идеи неговото учение има известно сходство. Особено място в този ред заемат Лев Николаевич Толстой, Фьодор Михайлович Достоевски и Владимир Сергеевич Соловьев.

Лев Толстой – един от иначе амбивалентно възприеманите от Бердяев автори – е разгледан основно от гледна точка на своя хуманизъм, на безкрайната любов и уважение към човека, проявяващи се в произведенията му. Именно този хуманизъм е близък до възприятията за човека на Бердяев и според философската му изповед „толстоизмът“ наред с „ницшеанството“ – а и в своеобразно противоречие с него – са два от елементите, които са в постоянен конфликт в съзнанието му през целия негов жизнен път.

Немалко значение за хуманистичната ориентация на Бердяев има и творчеството на Достоевски. Към проблемите, унаследени от Достоевски у Бердяев срещахме проблема за човека, за диалектиката на свободата, за творчеството, за оковаването на човека в оковите на разума и морала. Творчеството на Достоевски, подобно на това на Бердяев, е

антропологично и антропоцентрично. Бердяев отчита вниманието на Достоевски към обикновения човек, независимо от неговия социален статус, богатство или власт. На него му е изключително близка тезата, че всеки, дори и най-пропадналия, е личност и духовен образ. Достоевски, според Бердяев, поставя проблема за човека по нов различен начин, затова и хуманизмът му е особен – пълен с драматизъм, даже трагизъм, без, характерното за хуманизма на Просвещението, игнориране на неизчерпаемата сложност на човешкото битие. Именно това изключително качество на хуманизма на руския писател обяснява до голяма степен силния интерес на Бердяев към него. При Достоевски, както и при Бердяев, на пръв поглед се среща разрыв с хуманизма на Ренесанса и Просвещението, а всъщност, се появяват много по-дълбоки разбирания за човека и хуманизма, което ще бъде показано в изложението на дисертацията.

Немалко влияние за формирането на християнско-хуманистичните възгледи на Бердяев имат и идеите на руския философ Владимир Соловьев. Макар че Бердяев не е доктринален последовател на неговото учение, той е привлечен от концепцията на Соловьев, че между човека и Бога няма непреодолима за човека пропаст, че божественото, софийното е и иманентно човешкото, че божественото се реализира в света чрез човешкото. Соловьев радикално извисява човека и човешкия фактор в света и именно в този план трябва да се търси връзката между неговите визии за човека и хуманистичната антропология на Бердяев.

В следващия параграф на първа глава е разгледан проблемът за обективацията като един от основните мотиви в Бердяевата философия. Проследени са различни значими тълкувания на това понятие, като основен акцент е поставен върху тематизациите на Карл Маркс на проблема за отчуждението. Параграфът се спира върху тълкуванието на марксизма от страна на Бердяев в един отчетлив хуманистичен план.

Истинската значимост на марксизма според него се крие в начертания път към освобождаването на човека от експлоатацията, от чара на коварния фетишизъм. В подобен контекст е видима близостта между теорията на Маркс за отчуждението и фундаменталната за Бердяев концепция за обективацията.

Последният параграф на главата е посветен на начина, по който Бердяев инкорпорира проблеми, унаследени от Фридрих Ницше в своята философия. В творчеството на Ницше Бердяев открива мотиви, които той включва по оригинален начин при формулирането на своята идея за екзистенциалната диалектика на хуманизма. Бердяев неведнъж отбелязва, че философията на Ницше разкрива прехода към антихуманизъм, към отрицание на човека, но и че тези ницшеански възгледи трябва да се възприемат диалектически. Ницше рисковано балансира на границата на хуманизма и антихуманизма, опитвайки се да обтегне пределите на първия, да изчерпи всички негови резерви, да го доведе до крайност, до неговата противоположност. Немският философ отрича човека, поразен от сократическия недъг, и в тази насока Бердяев интерпретира „проблемът Сократ“ като проблем на обективирания разум, убиващ радостта в живота на човека; проблем, породен от несвободата и тленното. Ницшеанският възглас за „смъртта на Бога“ за него е възглас, който еманципира човешкия дух от авторитетите и изразява стремежа към свободното творческо самоизразяване.

В сходна перспектива – през призмата на критиката на осреднения морал и противопоставянето на силната личност спрямо средностатистическите преценки на тълпата – Бердяев интерпретира и творчеството на Хенрик Ибсен. Според него норвежкият драматург успява да прозре както в огромните възможности на човека, така и в духовните проблеми, разяждащи съвременното общество. Страстната Ибсенова защита на свободата на духа и радикалната критика на обезличаващото

равенство оказват немалко влияние за изграждането на визиите на Бердяев върху човека и оковите на обществото.

След проследяването на принадлежността на Бердяев към философската традиция и въздействията върху неговия идеен светоглед, **втора глава** преминава към концептуализация на основните характеристики на неговия хуманизъм. Тук хуманизмът на Бердяев се разглежда по отношение на хуманистичната традиция като цяло, както и спрямо различни аспекти на съвременния хуманизъм. Изследването извежда някои фундаментални хуманистични тези и в този контекст анализира критиката, която Бердяев отправя към хуманизма.

Бердяев критикува хуманизма в два основни пункта – обръщането на човека към природата в хуманизма, както и преносът на центъра на човешкия живот от духовната към материалната и социалната сфера и принизяването на човека до елемент на световната еволюция. В хуманизма, според него, се съдържа антихуманистичен патос, който е закономерно следствие от неточно поставените в хуманизма жизнени акценти и светогледни приоритети. На този опростен и абстрактен хуманизъм, изхождащ не от конкретния човек, а от универсалната абстракция на човека, Бердяев противопоставя своята екзистенциално-хуманистична антропология, наблягаща върху абсолютния приоритет и ценност на личността. В този план изследването представя персонализма на Бердяев, с неговия страстен опит да обоснове абсолютното значение на личността, на нейната неповторимост и достойнство, като израз на радикално-хуманистичен възглед за човека. Персонализмът бива анализиран в този план и като диалектическо преодоляване на ограничеността на хуманизма на Новото време. Екзистенциалният хуманизъм на Бердяев не набляга на човешките права, на върховенството на закона, на равенството и демократичните ценности, а на творческите потенци на личността, на нейната онтологична свобода, придаваща ѝ

автономия дори спрямо Божията воля. За руския философ свободата и творчеството са необходимите условия за развитието на личността, за плодотворния живот на човека, които зависят пак и единствено от самия човек.

Тук трябва да се подчертае, че хуманизмът на Бердяев е до голяма степен религиозен хуманизъм, чиято основа е вярата в човечността на Бога, в идеята, че човешката свобода е нужна на Бога и човека в своето свободно творчество се извисява до ролята на съ-Твореца и съ-Творението, участвайки в разрешението на вътрешната драма на самия Божествения живот. В своята философия Бердяев непрестанно акцентира върху тезата, че целият Божествен живот, всичките Божествени усилия имат смисъл само ако са устремени към човека. В този смисъл той решително оспорва възгледа, че между човек и Бог могат да съществуват отношения на господство – подчинение. Хуманизмът на тази концепция е заложен в непрестанно утвърждаваната от Бердяев идея, че истинското християнство трябва решително да премахне всеки намек за репресии, несвобода и принуждение. Догмите за ада и страшния съд по същество са отхвърлени, неговата философия възвеличава именно свободния творчески живот на човека. В този план изследването набляга върху два вида църковна традиция, разграничени от Бердяев: Църквата на Петър, която е олицетворение на историческото християнство, задушаваща свободата и налагаща забрани за творчеството, и църквата на Йоан, подхранваща духа на християнството, даваща свобода, която разкрива тайната на битието и извисява човека. Именно с църквата на Йоан, според Бердяев, трябва да се свързва християнството.

В контекста на тези анализи изследването извежда тезата, че екзистенциалният хуманизъм на Бердяев е свързан с абсолютно утвърждаване на достойнството на личността, на нейната свобода и

творчески потенциал – теми, които ще бъдат разгледани в следващите две глави.

Трета глава е посветена на ключовото, за разбиране на екзистенциално-хуманистичната антропология на Бердяев, понятие за свободата. Без свободата, според него, е невъзможно да се представи човека или човечеството, историята и дори Бог. Руският философ разглежда свободата като изначална даденост. Тя присъства във всичко – в историята, в знанието, в творенето, в културата, в морала.

Главата започва с основния мотив, че човешката свобода не е сътворена, а изначална, първична. Тук изследването въвежда едно основно понятие на Бердяев – *меонична свобода*, а именно ирационалната, несътворена, етически неутрална свобода, чиито корени са в нищото. Разглежда се също интерпретацията, която Николай Бердяев прави на творчеството на средновековните немски мистици и преди всичко на творчеството на Якоб Бьоме и неговото понятие *Ungrund* - бездна над която Бог няма власт. В *Ungrund* Бердяев търси корените на меоничната свобода. Формулирането на понятието *меонична свобода* стои в основата на Бердяевия хуманизъм, доколкото, както самият той нееднократно посочва, над нея дори Бог няма власт. В този смисъл човек е абсолютно свободен да сътворява себе си или, в терминологията на екзистенциализма на Сартр, той е обречен да бъде свободен.

Но това е само един от аспектите на свободата. Има друг, според който свободата е категорично извън Логоса, което твърдение поражда сътълкновение между Свободата и Логоса. Оттук идва драматичността на живота в света, той е пълен с трагизъм, в него съществува противоборство между две полярни начала. Изследването анализира специфичната гледна точка на Бердяев за диалектиката на човешката свобода, според която свободата преминава в необходимост. Тя не само освобождава, но и поробва. И тук изложението се спира на още едно фундаментално понятие

на Бердяев – *обективация*. Свободата се проявява в човешкото творчество, но така човешките сили се обективират, отчуждават в света. Затова за разбиране на човешката свобода е необходимо да се разкрие сърцето на проблема на обективацията. Обективацията става възможна след грехопадението. Тогава човешката свобода бива отчуждена и поражда феномени, които на свой ред поробват човека в оковите си. Затова Бердяев разглежда историята, творчеството, морала, законите, обществото и дори църквата именно в контекста на обективацията, на отчуждената свобода.

Изследването обаче не се ограничава с тази негативна гледна точка върху диалектиката на човешката свобода, която би представлявала специфично ограничение на хуманизма на Бердяев, а проследява посочената от него възможност за преодоляване на обективацията. Това според него е осъществимо чрез свободата на благодатта. Защото освен първичната, тъмна, несътворена, изхождаща от Ungrund свобода, Бердяев постулира и втората свобода – на Божествената благодат. Приемането на тази благодат се разглежда като абсолютно свободен човешки отговор, който е от значение както за човека, така и за самия Бог. Бердяев утвърждава идеята както за наличието на известна процесуалност и вътрешен драматизъм в Божествения живот, така и за неразделната любов между Бога и Неговия подобен. „Ближният“ – това е човекът, а драмата на неделимата любов е скръбта на обичащия по обичания. Оказва се, че човешката съдба е отчасти Божествена, а човешкият живот е проекция на Божествения. Човекът в този смисъл е съратник на Бога в създаването на света. От човешкото творчество зависи живота на Бог, зависи осветяването на ирационалната свобода. Свободният човешки отговор на Божиата любов е просвещаване в Божественост, разрешаване на Божествената драма, придаване на надвременен смисъл на Божието страдание заради благо на света и човечеството. На това се основава хуманистичният антропоцентризъм на Бердяев. Човекът е център на света, около него

съществуват космически вихри, страсти и страдания, откровения и вдъхновения. Човекът е микрокосмос и микротеос. Той е венец на творението и ходатай за мир. Той носи Духа, творец е, призван е свободно да довърши творението, с одухотворен разум да подреди и устрои света. Чрез свободния си творчески отговор човек се изравнява с Бог, в това се съдържа и смисълът на историята – да осъществява срещата на Човека с Бога.

В **четвърта глава** подробно се разглеждат аспектите на човешкото творчество, стоящо в центъра на екзистенциалността на хуманистичната антропология на Бердяев. Посочват се критиките на религиозни мислители към неговата интерпретация на човешкото творчество като едва ли не равно на Божественото и се дава отговор на тези критики, като се изяснява в подробности гледната точка на руския философ. В подобен контекст изследването посочва, че макар Бердяев да не разглежда Божественото и човешкото творчество като еднакви, то той смята, че човешкото творчество е подобно на Божественото, че то трябва да бъде не творчество на културни артефакти, а битийно творчество. За него творчеството трябва да стои и в основата на морала, на познанието, на историята. Тази апология на *човешките* творчески сили представлява един от основните аспекти на екзистенциалния хуманизъм на Бердяев.

В подобна перспектива изложението проследява възгледите му за предстоящата епоха на творчеството и новия морал. Тази епоха още не е явна, тя е антропологично откровение, откровение на Светия Дух в човека. Бердяев смята, че нравственият живот на съвременния човек е в криза, защото се е превърнал в безжизнено извършване на загубили огнения си плам морални действия, т.е., защото е в плен на обективацията. Моралът е станал колективен, докато той трябва да бъде индивидуален, творчески морал. В подобен план е засегната интерпретацията на Бердяев за отношението между аскетизма и творчеството. За него аскезата е свързана

със светостта, тъй както творчеството с гениалността, но и двете – светостта и гениалността – са равноценни от сотириологична гледна точка. Тази дискусийна и доста критикувана от религиозни автори интерпретация, за нас представлява пореден радикален израз на Бердяевият хуманизъм.

Изследването акцентира върху тезата на Бердяев, че именно в свободното творчество се преодолява фаталната ирационалната свобода. По негово мнение въпросът за свободното творческо призвание на човека е бил недостатъчно разкрит в предшестващите епохи и това е въпрос, който трябва да се разреши – не абстрактно и доктринално, а екзистенциално и хуманистически – чрез едно „ново религиозно съзнание“. Бердяев посочва, че единствено хуманизмът на „Новото религиозно съзнание“ може да отрази същността на Бога, която в историческото християнство е била обективирана погрешно и оттам е изчезнал съкровения Божествен смисъл. Затова свободното човешко творчество е начин да се възстанови този Божествен смисъл, да се отговори на Божествения зов. Подобно въздигане на човешката свобода и творчески сили е най-висш израз на хуманизъм.

IV. СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Дисертацията представлява систематично и цялостно изследване на философията на Николай Бердяев през призмата на неговата екзистенциално-хуманистична антропология.

2. Чрез систематично историко-философско изследване на основните идеи на Бердяев за свободата, творчеството и достойнството на личността се определят тенденциите за конструиране на една модерна религиозно-философска визия за личността, която се реализира чрез критично отношение не само спрямо тенденциите на крайния рационализъм в западната философска мисъл, но и спрямо консервативния догматизъм на източното православие.

3. Дисертацията представя спецификите на екзистенциално-хуманистичната антропология на Бердяев като достига до един оригинален възглед за човека, който може успешно да се впише в съвременните философски антропологични изследвания, както и да придаде дълбочина на концептуалните проблематизации върху човека, границите на човешкото, мястото на индивида в обществото, темата за неговите задължения и права.

4. Дисертационният труд разглежда християнския екзистенциален хуманизъм на Бердяев в противовес на Просвещенския хуманизъм, като твърди, че неговия екзистенциално-хуманистичен светоглед, който се основава едновременно на религиозен опит и на критичен анализ и творческа рецепция на множество значими понятия и концепции от развитието на западноевропейската философия, може да служи като евентуална алтернатива както на религиозния фанатизъм и фундаментализъм, така и на опростената прогресистка сциентистко-технологична визия за човека.

V. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА:

1. Философско-религиозните възгледи на Николай Бердяев за края на историята. В: Николова, А. (Съст.). Диалогът Изток-Запад: Многопосочност на прочитите. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2015.

2. Екзистенциалната свобода на Николай Бердяев и оковите на обществото, технологиите и пола. В: NotaBene, бр. 32, 2016; <http://notabene-bg.org/read.php?id=385>.

3. Темата за творчеството във философско-религиозните възгледи на Николай Бердяев. В: Годишник на катедра „Философски и политически науки“. Т.6. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2016.

4. Theodicy and the ontological issue of evil according to the existential-humanistic view of Nikolai Berdyaev. In: European Journal of Humanities and Social Sciences №1, 2017, Austria, East-West Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH.

5. Хуманистични аспекти на християнския модернизъм на Николай Бердяев. В: NotaBene, бр. 36, 2017; <http://notabene-bg.org/read.php?id=446>

6. Теодицеята и онтологичният въпрос за злото според екзистенциално-хуманистичния поглед на Н. Бердяев. В: Манов, Б; Миленкова, В. (Съст.). Докторантите в Науката. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2017.